

Арапова Г.У.

КОНЦЕПТ, СӨЗ МААНИСИ ЖАНА ТҮШҮНҮК

Арапова Г.У.

КОНЦЕПТ, ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА И ПОНЯТИЕ

G. U. Arapova

CONCEPT, WORD MEANING AND COMPREHENSION

УДК: 80/81

Бул макалада концепт жана түшүнүк, концепт жана сөз мааниси терминдерин так ажыратып алуу боюнча аракеттерге ракурс жасалды. Түшүнүк менен концепттин ортосундагы өз ара айырмачылыкты алардын негизин, мазмунун, көлөмүн салыштыруу жолу менен аныктоо тууралуу жазылды.

Негизги сөздөр: *концепт, түшүнүк, сөз мааниси, айырмачылык, салыштырма*

В этой статье были рассмотрены такие понятия, как “концепт”, “понятие” и «значение слова», а также точное определение данных терминов. Помимо этого, проведен анализ на различие между данными понятиями, определяя основу, содержание и объем.

Ключевые слова: *концепт, слово, понятие, различие, сопоставление*

There are questions of concept and comprehension, concept and word meaning that must to define accurately. In addition, the main aim was find out differences between the concept and comprehension by comparing their basis, definition, and dimension.

Key words: *concept, word, comprehension, difference, comparison*

Концепт термини кээде түшүнүк терминине эквивалент катары да каралып жүрөт, себеби концепт сөзү этимологиялык жактан латын тилиндеги түшүнүктү билдирген *conceptus* сөзүнөн келип чыккан. «Концепт» термининин маанисин чечмелеген ар кыл талдоолор көп болгондуктан, изилдөөчүлөр арасында түрлүү пикирлер туулган. Алгач «концепт» термини «түшүнүк» сөзүнүн синоними катары кабыл алынчу. Алсак, В.Н.Ярцеванын «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүгүндө» түшүнүк терминине синоним катары «концепт» берилет [Ярцева 1990:6]. Концепт менен түшүнүк терминдерин ажыратып кароо аракеттери, баарынан мурун, когнитивдик психологиядан башталган. Азыркы учурда концепт менен түшүнүк өз ара айкын ажырымдалып калды. Алар ар кыл илимдердин терминологиялык системасын билдиришет: түшүнүк термини, негизинен, логика менен философияда колдонулса, концепт математикалык логикада, маданият таанууда (культурологияда) жана лингвистикада көп колдонулат [Стернин 2005:43].

Азыркы учурда гуманитардык илимдерде бул терминдер ар кыл маанилерде колдонулат. Ю.Н.Кольцова белгилегендей, концепт - түшүнүк сыяктуу эле адамдын психикасынын турмуш чындыгын чагылдыруусунун формаларынын бири. Бирок концепттер айлана-чөйрөнү рационалдык гана эмес, сезимдик чагылдыруунун да формасы болуп

саналат. Ошондуктан түшүнүктүн түзүлүшү концепттин түзүлүшү менен бираз гана дал келет. Концептке караганда түшүнүк жөнөкөй структурага ээ. Түшүнүктүн түзүлүшүндө мазмун басымдуу келет да, концепттин структурасындагы бардык компоненттер анда жок болуп чыгат. Түшүнүктөн айырмаланып, концепт зарыл, керектүү гана эмес, зарыл эмес, кокусунан ээ болуп калган белгилерди да камтышы мүмкүн. Сөз предметке же предметтерди нормаларга шайкеш билдирсе, концепт негизги мааниден тышкары сөздүн бардык потенциалын, белгилүү бир контексттеги ассотиативдик кошулмаларынын комплексин да камтыйт. Концепттин түшүнүктөн айырмасы ачык эле көрүнүп турат. Түшүнүк предметтер менен көрүнүштөрдүн эң жалпы, маанилүү белгилерин чагылдырат. Андан айырмаланып концепт, объекттин маанилүү белгилерин гана эмес, каалагандай, ар кандай, кокус жактарын да чагылдыра алат. Концепт менен түшүнүктү ажыратуу үчүн А.А. Сусов «ит» түшүнүгү менен «ит» концептин салыштырып кароону сунуш кылат. Ал «ит» түшүнүгүнө кирген төмөнкү белгилерди атайт: айбан, омурткалуу, сүт эмүүчү, иттер тукуму, тирүүлөй туучулар түркүмүнө кирет, үй жаныбары ж.б. Ал эми «ит» концептинин тутумуна сөзсүз түрдө эле жалаң зат атоочтор кире бербейт: үрөт, кыңшылайт, каап алат, эркелейт, кубанат, куйругун шыйпаңдатат ж.б. Концепт термини эмоционалдык-экспрессивдик баалоо менен курчалган. Ал сөздү түшүнүктөр, илим, элестетүү, ассоциациялар менен коштолот. «Түшүнүктөн айырмаланып концепт ойлонулуп эле тим болбой, сезимден да өткөрүлөт, б.а., бул эмоциялар, симпатиялар жана антипатиялардын кээде кагылыштардын да предмети» [Сусов 2006:16].

Ошентип, концепт – айтылган сөздүн адамдын ой тутумунда индивидуалдуу образдар, элестер аркылуу чагылдырылышы. Адам айлана-чөйрөдөгү, дүйнөдөгү кубулуштарды жана көрүнүштөрдү, заттарды концепттер аркылуу кабылдайт. Бул концепттерге улуттук өзгөчөлүктөр сиңип, укумдан-тукумга мурастык түшүнүктөр катары өтөт. Буга мисал катары «ак жоолук» концептин аламы. Адатта кыргыз элинде «ак жоолук салынуу» дегенде «ак түстөгү жоолук салынган» аялзатын гана эмес, кыздын жаңыдан турмуш курган учурун да билгизет. Кыргыз кызы атасынын төрүндө жүргөндө жоолук салынган эмес, келин болуп кайын журтуна барганда, көшөгө тартылып, кайненеси «ак жоолугун

башынан түшпөсүн» деп бата берип, башына ак жоолук салат. Анан өмүр өткөнчө ал кыздын башынан жоолук түшпөшү тийиш.

Баарынан да, кыздын адеп барганда башына салган жоолугу сөзсүз түрдө «ак» түстө болушу шарт, бул концепттин кыргыз кыздарынын аң-сезиминде абдан калыптанып калган. Кыздын бирөөнүн үйүнө келин болуп түшүшү, тартылган көшөгөгө отурушу, кайнененин колунан ак жоолук салынышы, мындан ары анын күйөөгө чыгып, турмуш куруп, ошол үй-бүлөнүн мүчөсү болуп жашап калышы ж.б. бардыгы – «ак жоолук салынуу» концептине батырылган.

Эгер *түшүнүк* деп объектинин таанылган негизги белгилеринин жыйындысы каралса, т.а., «түшүнүк – кандайдыр бир нерсеге, касиет-сапатка ж.б. мүнөздүү болгон эң негизги жана жалпы белгилерди бөлүп көрсөтүүчү ой» болсо, [Усубалиев, 1994:24] анда концепт – бул улуттук, менталдык түзүлүш, анын мазмунун ошол конкреттүү объект тууралуу маалыматтын бардык жыйындысын түзөт. Ал лексикалык, фразеологиялык жана башка тилдик каражаттардын жардамы менен чагылдырылат. Концептти лингвистикалык түшүнүүнүн негизги белгиси деп анын менталдуу түзүлүш катары, негизинен, сөз менен абдан тыгыз байланышта экендигин көрсөтсөк болот.

Жыйынтыктап айтканда, *концепт* жана *түшүнүк*, *концепт* жана *маани* терминдерин так ажыратып алуу зарыл. Түшүнүк менен концепттин ортосундагы өз ара айырмачылыкты алардын негизин, мазмунун, көлөмүн салыштыруу жолу менен аныктоого болот. Түшүнүктүн негизи логикалык жол менен аныкталса, концепттин негизи сублогикалык (логиканын ичиндеги түшүнүктөр) жол менен аныкталат.

Түшүнүк – бул сөздөгү улуттук өзгөчөлүккө көз карандысыз түрдө, логикалык негизде ой жүгүртүү жолу менен алынган маани.

Концепт – түшүнүккө караганда көп кырдуу, көлөмдүү менталдык бирдик. Анда кандайдыр бир маданият, баалуулук, адам турмушундагы тажрыйбанын өзөгү чагылдырылат.

«Концепт жана сөз мааниси» - дихотомиясы азыркы тил илиминде эң талаштуу маселелердин бири. Концепт жана сөз мааниси - экөө тең мазмундуу пландагы көрүнүштөр, алар адамга түздөн түз берилген эмес, демек, аларды кыйыр нерселердин негизинде гана талкуулай алабыз. Алар көп илимдердин объектилери: лингвистика, логика, психология, семиотика, философия ж.б. Алардын ар биринин өзүнүн терминологиялык аппараты бар. Акыркы учурда сөз мааниси менен концепттин ортосундагы мамиле ой жүгүртүү (концептивдүү) жана тилдик (семантикалык) көрүнүштөрдүн өз ара катышы катары каралып жатат. Концепт жана сөз мааниси экөө бирдей когнитивдик табиятка ээ. Алар объективдүү жана субъективдүү турмуш чындыгынын чагылышы. Лингвистикада азыркы маалда

концепттин сөз маанисине карата ролун түшүнүүнүн үч жолун бөлүп көрсөтсөк болот: биринчиден, Ю.С.Степанов маданиятты өз ара тыгыз байланышкан концепттердин жыйындысы катары көрөт. Мындан концепт азыркы дүйнөдө маданияттын негизги элементи катары деген тыянак чыгат. Концептти түшүнүүнүн экинчи жолунун өкүлдөрү (Н.Д.Арутюнова, Т.В.Булыгина, А.Д. Шмелев) концепттин жаралышынын жападан жалгыз ыкмасы деп семантиканы эсептешет. Үчүнчү жолдун көз карашы боюнча (Д.С.Лихачев, Е.С.Кубрякова) концепт түздөн түз сөздүн маанисинен келип чыкпайт, ал - сөздүн мааниси менен адамдын улуттук жана жеке тажрыйбасынын «кагылышынын» натыйжасы. Ошентип, концепт сөз менен реалдуулуктун ортосунда арачы болуп калат. Жогоруда айтылгандарды жалпылаганда, концепт – сөздүн маанисинин бүт потенциалы болот. Ал өзүнө негизги мааниден тышкары ассоциативдик элестердин комплексин камтып турат.

Кыскасы, *концепт* менен *сөз мааниси (семема)* терминдерин айкын ажыратуу зарылдыгы коюлуп келет, жана азыркы учурда да бул маселенин тегерегинде кызуу талкуулар жүрүп жатат. Бирок мындан сөз мааниси менен концепттин чеги таптакыр ажыратыла элек деген бир жактуу пикир жаралууга тийиш эмес. Чындыгында, илимий изилдөөлөрдө бул эки жалпылыгы менен бөтөнчөлүктөрү менен белгиленип, экөөнүн ортосуна белгилүү бир деңгээлде чек коюлган. Аларга таяна турган болсок, бул кубулуштардын ортосундагы айырмачылык төмөнкүдөй болуп чыгат: «Сөз мааниси» - концепттин тутумуна кирген тарыраак түшүнүк. Сөздүн мааниси деп объективдүү дүйнөнүн предметтери жана көрүнүштөрүнүн аң-сезимде чагылуусуна байланышкан сөздөгү мазмунду түшүнүшүбүз керек. Сөздүн мааниси сөздүн структурасынын ички мазмунун түзөт. Концепт менен сөздүн маанисинин катышын аңдап түшүнүү абдан маанилүү, себеби андан когнитивдик лингвистиканын предметин аныктоо жана тилдин семантикасын анализдөө ыкмаларын иштеп чыгуу көз каранды. Сөз мааниси менен концепт – аң-сезимдин ар кыл түрүнүн продуктусу. Концепт адамдын когнитивдик аң-сезимдин туундусу болсо, сөз мааниси (семема) – тилдик аң-сезимдин туундусу. Семема концептке карата анын дайыма колдонулган бөлүгү катары чыгат. Сөз менен концепттин катышын айсбергдин көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн жактарына салыштырсак болот. Лексикалык маанинин компоненттери башкы концептуалдык белгилерди чагылдырганы менен толук көлөмдө баарын көрсөтө алышпайт. Концепт сөздүн лексикалык маанисинен көлөмдүүрөөк келет. Сөздүн маанисине караганда концепттин структурасы татаал жана көп кырдуу. Сөз мааниси өзүнүн семалары менен концепттин мазмунун түзүүчү айрым когнитивдик белгилерди жана компоненттерди берет. Концепттин бардык мазмунун

чагылдыруу үчүн көптөгөн лексикалык бирдиктер, демек, көп сөздөрдүн маанилери керек. Концепт – концептосферанын бирдиги болсо, маани – тилдин семантикалык мейкиндигинин, семантикалык системанын бирдиги.

Акырында, өйдөдө айтылган пикирлерге таянып, ак түсүн түшүнүк, сөз мааниси жана концепт катары карап, үчөөнүн ортосундагы карым-катышты ачып берүүгө далалаттанып көрөлү. Бул үчүн адегенде түшүнүккө байланыштуу бир маселенин башын ачып алуу зарыл. Түшүнүк өзү чагылдырган кубулуштун мазмунун ачып берүү, чагылдыруу деңгээлине карай: а) *карапайым* жана *мазмундук (илимий)* түшүнүк болуп экиге бөлүнөрү бегилүү. Түшүнүктүн бул эки түрүнүн ортосундагы айырмачылык проф. Б. Усубалиев тарабынан белгилүү бир деңгээлде жеткиликтүү эле ачылып берилген [Усубалиев, 2007:21-35], биз анын ичинен өзүбүздүн маселебизге тиешелүүлөрүнө гана кайрылып өтөлү. Проф. Б. Усубалиевдин пикири боюнча карапайым түшүнүк менен сөздүн мааниси бири-бирине дал келет, экөөнүн эч кандай айырмасы жок, ал эми мазмундук түшүнүк «мааниге» (демек, карапайым түшүнүккө – Г.А.) караганда нерсени, касиет-сапатты толук, терең жана так чагылдырат, андыктан сөздүн маанисин билүү – бул ал туюндурган түшүнүктү (нерсени) да толук өздөштүрүү дегендик эмес», демек, мунун өзү эле мазмундук түшүнүк жөнөкөй, стихиялуу байкоолордун негизинде эмес, атайын илимий изилдөөлөрдүн негизинде пайда болоорун айкындап турат.

Андан ары проф. Б. Усубалиев карапайым түшүнүк менен мазмундук түшүнүктүн айырмачылыгы алардын мамунунда, т.а., объектүү чындыкты (нерсени, касиет-сапатты ж.б.) канчалык деңгээлде терең жана так чагылдыра алгандыгында жаткандыгын белгилеп келип, буга байланыштуу, - деп жазат, - карапайым түшүнүк жалпы элдик мүнөзгө ээ, б.а., ал элдин баарына бирдей таралган, анын мазмунун элдин баары билет жана билүүгө тийиш. Мазмундук түшүнүк жекече, индивидуалдык мүнөзгө ээ: адамдын тажрыйбасына, билим деңгээлине, кесибине ж.б. шарттарга байланыштуу ал ар кимде ар кандай болот. Биздин аң-сезимибизде түшүнүктүн эки түрү тең «уктап» жаткан болот, бирок пикир алышуу учурунда көбүчө карапайым түшүнүктү гана колдонобуз, ал эми мазмундук түшүнүккө айрым зарыл учурда гана кайрылабыз. Бул – бир. Экинчиден, кээ бир адамдар мазмундук түшүнүктөрдүн айрымдарын гана өздөштүрүштү, т.а., алардын айрымдарына ээ болбой калышы да толук ыктымал. Мисалы, кыргыздардын баары эле суу сөзүнүн маанисин билет, б.а., ал тууралуу карапайым түшүнүккө ээ, бирок анын химиялык составын, башка заттарга карата карым-катышын ж.б. касиет-сапаттарын элдин баары эле биле бербейт (билиштин алар үчүн зарылчылыгы да жок), демек,

алар суунун мазмундук түшүнүгүнө ээ эмес. [Усубалиев 1994].

Эки түшүнүктүн мазмундук айырмачылыгынан улам, экөөнүн сөз маанисине карата карым-катышы да эки башка болот, т.а., биринчи – деп, карапайым түшүнү маанисин өзүн билдирет, ал мааниге дал келет, экөө бир-биринен айырмаланбайт. Сөздү айтканыбызда (укканыбызда) бул эмне эле, кандай мааниси туюндурчу эле деп талдап отурбайбыз, анткени сөз белгиленген нерсенин элеси (бул – маани) биздин аң-сезимибизде мурдатан эле орноп калган болот, өзү билдирген нерсенин белгилеринин жыйындысынан турган бул элес (маани) биз сөздү угарыбыз менен эле ошол жуурулушкан, жыйындысынан турган бул элес (маани) биз сөздү угарыбыз менен эле ошол жуурулушкан, жыйынды түрүндө аң-сезимибизге жете түшөт. Ошондуктан ата деген эмне, ал кандай мааниси билдирет деген суроого көбүнчө **ата** деген **ата** да деп бир сөз менен гана жооп кайтарабыз. Демек, карапайым түшүнүктү бир сөз аркылуу эле берүүгө болот. Экинчиден түшүнүк мааниге караганда нерсени толук, так чагылдырат, б.а., ал өзүнүн деңгээли боюнча мааниге дал келбейт. Ошондуктан мазмундук түшүнүктү бир сөз аркылуу берүү кыйын, аны берүү, чечмелөө үчүн бир канча сөз, сүйлөмдөр, б.а., өзүнчө бир текст зарыл. Буга байланыштуу эгер сөз карапайым түшүнүктүн мазмунун туюндурса, билдирсе, илимий түшүнүктүн мазмунун туюндуралбайт, болгону атап гана көрсөтөт [Усубалиев 1994].

Өйдөдө айтылгандардан улам, биз ишибизде түшүнүк тууралуу кеп кылганыбызда, мазмундук түшүнүктү гана көңүлгө тутуп жатканыбызды, карапайым түшүнүктү маани менен барабар карарыбызды, атайы эскерте кеткибиз келет. Айта кетчү дагы бир жагдай, түшүнүк ар бир элдин ойлоо деңгээлине көз каранды болот, бирок буга карабастан ал жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ. Ал эми сөз (демек, маани) тигил же бул конкреттүү бир тилдин системасынын чегинде жашагандыктан айрым бир бөтөнчөлүктөргө ээ болот.

Адабияттар:

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. - М: Советская энциклопедия, 1990, 6 б.
2. Стернин И.А. Типы значений и концепт//Концептуальное пространство языка: Сб. научных тр. Посвящается юбилею проф. Н.Н. Болдырева. - Тамбов, 2005, 43 б.
3. Сусов А.А. Размышление о концептах, Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. № 726. Серія: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. Вип. 49. Харків, 2006, 16 б.
4. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик, Бишкек, 1994, 24 б.
5. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору, Бишкек: Avgasyapress, 2007, 21-35 бб.

Рецензент: к.ф.н.,и.о.доцента Майрыкова М.